

**ՄԱՏՈՒԱԾԱԾՆՉԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԼԵՂՈՒՆԵՐՈՒ՝
ԵՐԲԱՅԵՑԵՐԷՆ, ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ**

Տրդատ Ա. Քահանայ Ուզունեան

Բնականաբար մեզի չէ հասած Աստուածաշունչի բնագիրներու նախօրինակները: Աստուածաշունչը, որ գրուած է հազարաւոր տարիներու միջեւ, մեծ ջանքերով պահպանուած է Հրեայ եւ Քրիստոնեայ գրիչներու, մեկնիչներու եւ մասնագէտներու կողմէ: Ան թարգմանուած է զանազան լեզուներու, (որոնց առաջինն է Եօթանասնից թարգմանութիւնը) եւ դարեր շարունակ արտագրուած է եւ փոխանցուած: Այս ալ պատճառ դարձած է վրիպակներու, թարգմանութիւններու պարագային իմաստային տարբերակներու, գլուխներու կամ համարներու դասաւորումներու տարբերութեան եւայլն: Այսպէսով Աստուածաշունչի բնագիրը զանազան լեզուներով ու տարբերակներով հասած են մինչեւ այսօր: Գլխաւոր վէճը եղած է Հին Ուխտի պարագային Եբրայերէն եւ Յունարէն բնագիրներու հեղինակութեան խնդիրը, թէ որ մէկը աւելի մօտ է բնագրին եւ որ տարբերակը պէտք է նախընտրելի ըլլայ ու պէտք է գերադասէ միւսին: Զանազան տեսակէտներ առաջ քաշուած են, եւ վէճը կը շարունակուի:

Երկու տեսակէտներու պնդումներն ալ կարելի է մի առ մի թուել, սակայն մեր յօդուածի նիւթը այլ է: Սակայն պէտք է ըսել թէ՛ մանաւանդ մեկնողական մարզէն ներս դժուար է մէկը միւսէն գերադասել: Որովհետեւ թէ Եբրայականին մէջ եւ թէ Յունականի մէջ կան այնպիսի խնդիրներ, որոնք պատճառ կը դառնան, որ տարբեր մասերու մէջ մէկը միւսէն աւելի նախընտրելի ըլլան: Տանք մի քանի օրինակներ.

1. Թագ. 14. 41 համարը բոլորովին տարբեր բնագրեր են: Եբրայականը ունի հետեւեալ արտայայտութիւնը *מִיָּמִינִי הִבֵּינִי* (տուր զթումիմ), որը ոչ մէկ իմաստ կը կրէ: Իսկ Յունականը ունի *εἰ ἐν ἐμοὶ ἦ ἐν Ἰωναθαν τῷ υἱῷ μου ἢ ἀδικία κύριε ὁ θεὸς Ἰσραὴλ δὸς δῆλους* (որ թարգմանութիւնն է թումիմի) *καὶ ἐὰν τάδε εἴπῃς ἐν τῷ λαῷ σου Ἰσραὴλ*

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.02.2020 թ., գրախոսվել է 05.03.2020թ., ընդունվել է տպագրության 15.04.2020 թ.:

δὸς δὴ ὁσιότητα (որ թարգմանութիւնն է ուրիմի) (եթէ յիս իցեն այսօր եւ եթէ Յովնաթան յորդին իմ անօրէնութիւնք՝ տուր յայտնութիւն եւ եթէ ի ժողովրդեան քում Իսրայէլի իցէ անհրաւութիւն՝ տուր քաւութիւն): Յունականը կը յստակացնէ վիճակահանութեան ձեւը, իսկ եբրայականը կը մնայ անյայտ:

2. Երկրորդումն օրինաց 32. 43 համարին մէջ Յունականը ունի *καὶ ἐνισχυσάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ* (եւ զօրացուցեն զնա ամենայն հրեշտակք Աստուծոյ), որ մէջբերուած է Եբր. 1. 6 համարին մէջ: Եբրայականին մէջ բոլորովին կը պակսի այս արտայայտութիւնը: Այս տեղ ալ Յունականը կը գերիշխէ Եբրայականին:

Իսկ հակառակ օրինակներ են հետեւեալները.

3. Առակք 8. 22ի մէջ Եբրայականը ունի *יְהוָה תִּשְׂאֵךְ וְיִנְקֶה הַיְיָ* (Տէր **ստացաւ** զիս ի սկզբն ճանահարհին իւր): Յունականը *κύριος ἔκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ* (Տէր **արարեր** զիս ի սկիզբն ճանապարհին իւր): Խօսողը իմաստութիւնն է, որ կը նոյնացուի Աստուծոյ Բանին, Միածին Որդիին հետ: Եթէ Յունականի տարբերակը առնենք այնպէս կը ստացուի թէ իմաստութիւնը ստեղծուած է, այսպիսով՝ Որդին ստեղծուած է: Ուրեմն Որդին ստեղծուած է եւ չի կրնար Աստուած ըլլալ: Ուստի հոս կը գերիշխէ Եբրայականի բնագիրը:
4. Եսայի 7. 14ն մէջ գործածուած կոյս բառն Եբրայերէն ու Յունարէն տարբեր իմաստներ ունի: Երկուքն ալ թէւեւ կը ներկայացնեն կատարման մէջ յիշատակուած իմաստը, բայց Հին Կտակարանի միջավայրի մէջ Եբրայականը աւելի ճիշտ իմաստ կու տայ:

Թէեւ մի քանի օրինակներ տուինք, բայց այս ալ ցոյց կու տայ թէ պէտքը գոյացած է պատրաստելու այնպիսի բնագրի մը, որ իր մէջ կ'ունենայ երկու լեզուի համեմատութիւնը: Թէեւ Բիբլիա Հեբրաիքա Շտուտգարդէնսիայի (Biblia Hebraica Stuttgartensia) մէջ Եբրայերէն բնագիրը համեմատուած է Յունարէն եւ մի քանի այլ լեզուներով եւ տարուած է մեծ աշխատութիւն, բայց եւ այնպէս չերեւիր որեւէ աշխատանք կամ մտածում մը, որ պատրաստուի Եբրայականի, Յունականի եւ այս լեզուներու ներառումով պատրաստուած քննական բնագրի մը: Հաւանաբար պէտքն ալ չի զգացուիր, այլ մեկնիչներու անձնական ջանքին կը թողուի իւրաքանչիւր համարի մասին ուսումնասիրութիւններ կատարել:

Բայց եւ այնպէս պատմութեան մէջ տարուած է հսկայ աշխատանք Աստուածաշունչի Եբրայերէն եւ Յունարէն բնագիրներու վերականգման,

օգտագործման, եւ հրատարակութեան մասին: Մենք կ'ուզենք ընդհանուր պատկերը ցոյց տալ ներկայ վիճակին եւ բացատրել ներկայ դրութիւնը, կատարուած Սուրբ Գրային հրատարակութիւնները՝ Եբրայերէն, Յունարէն եւ Հայերէն լեզուներով եւ թէ ուր հասած են ցարդ կատարուած գիտական աշխատանքները:

Գիտական Աշխատանքներ

Աստուածաշունչի գիտական աշխատանքներուն առաջինը կը նկատուի Որոգինեսի Հէքսապլան¹: Նաեւ միջնադարում երեսան եկած են բազմալեզու Աստուածաշունչի հրատարակութիւններ²: Կարելորագոյն օրինակները կը նկատենք հետեւեալները.

1. Կոմպլուտէնսիան Պոլիգլոտ (Complutensian Polyglot - *Biblia Polyglotta Complutense*), որ հրատարակուած է Ալքալա դէ Հենարես, 1514–17 թուականներու միջեւ 6 հատորով³: Կը պարունակէ Եբրայերէն, Յունարէն Լատիներէն բնագրերը քով քովի դրուած երեք սինակներու մէջ:
2. Պլանտին Պոլիգլոտ (Plantin Polyglot - *Polyglotta Plantiniana*) կամ Անտուէրպ Պոլիգլոտ (Antwerp Polyglot - *Políglota de Amberes*), հրատարակուած է 1568-1573 թուականներու միջեւ, որուն մէջ գործածուած է Կոմպլուտէնսիան Պոլիգլոտի եբրայական բնագիրը եւ կը պարունակէ Եբրայերէն, Յունարէն բնագրերը լատիներէն թարգմանութեամբ, բառարաններ եւ քերականական բացատրութիւններ⁴:

¹ Հէքսապլան հրատարակուած է Fridericus Fieldի կողմէ 2 հատոր՝ **Fridericus Field**, Origenis Hexaplorum, Vol. 1: Genesis-Esther. Oxford: Clarendon Press, 1875 եւ Fridericus Field, Origenis Hexaplorum, Vol. 2: Job-Malachi. Oxford: Clarendon Press, 1875. Կարելի է բեռնել թուաքին օրինակը <https://bit.ly/2T18yUT> [22. 03. 2020] կայքէջէն:

² Համառոտ տեղեկութեան համար՝ Catholic Encyclopedia, Poliglot Bibles, <https://bit.ly/2Wf3LGn>

³ Vetus testamentu multiplici lingua nuc primo impressum. Et imprimis Pentateuchus Hebraico Greco atq[ue] Chaldaico idiomate. Adiucta unicuiq[ue] sua latina interpretatione. [Novum Testamentum Grece et Latine in Academia Complutensi noviter impressum. Vocabularium Hebraicum atque Chaldaicum totius veteris testamenti cum aliis tractatibus. /Ediderunt: Antonius Nebrissensis, Demetrius Ducas, Ferdinandus Nuñez de Guzman, Jacobus Lopis Stunica, Alphonsus Complutensis, Alphonsus Zamorensis, Paulus Coronellus et Iohannes de Vergara]; In Academia Complutensi: Industria Arnaldi Guilielmi de Brocaro: sumptibus F. Francisci Ximenez de Cisneros, 1514-1517:

⁴ Biblia Polyglotta, **Christopher Plantin**, Antwerp 1568 – 1573: Սոյն հրատարակութեան մասին լայն ուսումնասիրութիւն մը պատրաստուած է Stephen Lubellի կողմէ, որպէս մագիստրոսական աւարտաճառ: The Use of Hebrew in the Antwerp Polyglot Bible,

3. Փարիս Պոլիգլոտ (Paris Polyglot), որ հրատարակուած է 1629-1645 Գայ Միշել Լէժայի կողմէ: Կը պարունակէ նաեւ Ասորերէն բնագրի առաջին հրատարակութիւնը եւ Արաբերէն Հին Կտակարանը¹:
4. Լոնդոն Պոլիգլոտ (London Polyglot), որ հրատարակուած է Բրայն Ուալլընի խմբագրութեամբ, 1654–57 թուականներու միջեւ 6 հատորներով: Հին Ուիստի բաժինը կը պարունակէ Եբրայերէնին առընթեր Սամարիթան Եբրայերէն, Սամարիթան Արամերէն, Եթթանասնիցը ունենալով Կողէկս Ալեքսանդրիոսի հետ համեմատուած տարընթերցումները, Հին Լատիներէն, Վուլգաթա, Ասորերէն, Արաբերէն Թարգումի երկու տարբերակներ, Եթովպերէն եւ Պարսկերէն: Գլուխգործոց մըն է սա եւ չէ երկրորդուած²:

Թէեւ վերոյիշեալ հրատարակութիւնները հսկայ գործեր են, սակայն ոչ մէկը քննական կամ համեմատական բնոյթ կը կրէ: Այժմ մենք ձեռք կ'առնենք իւրաքանչիւր բնագիրը առանձինն՝ Եբրայականը, Յունականը, Հայկականը:

Եբրայերէն Սուրբ Գրոց Հրատարակութիւններ

Թէեւ գոյութիւն ունին բաւական չափով հրատարակութիւններ, սակայն մենք պիտի տանք կարեւորագոյն հրատարակութիւններու ցանկը, որոնք կը յիշատակուին հրատարակիչներու անունով.

1. Երկրորդ Րաբբինական Աստուածաշունչ³: Պատրաստուած է Յակոբ Բէն Հայիմի կողմէ եւ Տպագրուած Դանիէլ Բոմբերգ ի կողմէ 1524/1525

Institute of English Studies, Senate House, Malet Street, London WC1E 7HU, 29 August 2008: Թուային օրինակին համար տես՝ https://www.academia.edu/7820187/The_Use_of_Hebrew_in_the_Antwerp_Polyglot_Bible?auto=download [22. 03. 2020]:

- ¹ Paris Polyglot, **Guy Michel Lejay**, 1629-1645: Սոյն հրատարակութեան մասին ուսումնասիրութիւն մը հրատարակուած է՝ Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus/The European Republic of Letters in the Age of Confessionalism, ed. H. Jaumann, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001, էջ 59-86, որ պատրաստուած է Miller P. N., Making the Paris Polyglot Bible: Humanism and Orientalism in the Early Seventeenth Century՝ <https://bit.ly/2SKibvG> [22. 03. 2020]:
- ² Biblia sacra polyglotta complectentia textus originales ... cum textuum, & versionum orientalium translationibus latinis. **[Brian Walton]**, Paris, 1654-1657: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3fFD1qa> [22. 03. 2020]:
- ³ The Second Rabbinic Bible (Mikraot Gedolot) / Bombergiana / B, **Jacob Ben Chayyim**, 1524-25: Թուային օրինակը տես՝ <https://bit.ly/3bWlQwg> [22. 03. 2020]:

- թուականներուն: Մինչեւ 20-րդ դար մայր հրատարակութիւնն էր: Նաեւ Սուրբ Գրոց Արամերէն թարգմանութիւնը՝ Թարգումը եւ կարեւորագոյն Րաբբիներու բացատրութիւններն ալ կը պարունակէ¹:
2. Յոհանն Հէյնրիխ Մաքայէլիս²: Հիմնուելով Դանիէլ Է. Ժաբլոնսքիի 1669ի հրատարակութեան վրայ եւ օգտագործելով Էրֆուրտի հինգ ձեռագիրները՝ հրատարակած է 1720 թուին³:
  3. Benjamin Kennicot (V^{Ken}): Հրատարակած է ձեռագրերու տարբերակներու համառոտ հաւաքածոն: Նաեւ հրատարակած է Մասորական բնագիրը հիմնուելով Վան դէր Հոյթի 1705ի հրատարակութեան վրայ: Իր աշխատութեանց մէջ ներառուած են 600է աւելի ձեռագիրներ եւ 52 հրատարակութիւններ: Սակայն ձեռագիրները մեծ մասամբ ուշ ժամանակի ձեռագիրներ եղած են:⁴
  4. Գ. Բ. Րոսսի: 1475 ձեռագիրներու կտորներու հաւաքածոյ մը հրատարակած է 1784-88 թուականներուն: Վերոյիշեալ երկու հրատարակութիւնները շատ քիչ արժէք կը ներկայացնեն այսօրուայ Սուրբ Գրային հրատարակութիւններու պատրաստութեան մէջ⁵:
  5. Ս. Բաէր: Ֆրանս Դէլիցիսի համագործակցութեամբ 1869-95 թուականներու միջեւ պատրաստած է բնագիր մը, ուր կը պակսին Ելից եւ Բ Օրինաց գիրքերը⁶: Սակայն ըստ Վիւրտվէյնի, Քահլէն այս պարագան կը նկատէ շատ քննադատելի⁷:
  6. Քրիստիան Դ. Կինսբուրկ: Վերահրատարակութիւն մըն է Յակոբ Բէն Հայիմի հրատարակութեան, որուն մէջ ներառուած են 70 ձեռագիրներ եւ 19 հատ 1524է առաջ կատարուած հրատարակութիւններ: Պատրաստուած է Բրիտանիոյ Ս. Գրոց ընկերութեան համար 1908-ին⁸:
  7. Նորման Հ. Սնայթ: Բրիտանիոյ Ս. Գրոց ընկերութեան 1958 թուին

¹ **Würthwein Ernst**, The text of the Old Testament, Second Edition, Translated, Errol F. Rhodes, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, էջ 39: (Յետ այսու՝ Würthwein):

² **Michaelis Johann Heinrich**, BHK: V (ar)^M: Այս հրատարակութեան թուային օրինակը տես՝ <https://bit.ly/3casBg1> [22. 03. 2020]:

³ **Würtwein 40; Johann Heinrich Michaelis**: Crawford Howell Toy & Joseph Jacobs, Jewish Encyclopedia, <https://bit.ly/2W9paAA> [22. 03. 2020]:

⁴ **Kennicot Benjamin** (V^{Ken}), Würtwein 40 նաեւ տողատակ 88:

⁵ **De Rossi G. B.** : Würtwein 40

⁶ **Baer S.** / BHK: V (ar)^B: Würtwein 41:

⁷ **Württemberg 41**, տղտ. 92:

⁸ **Ginsburg Christian D.** / BHK: V (ar)^G: Würtwein 43:

կատարած հրատարակությունն է: Բրիտանական Մատենադարան (British Library) Ms. Or. 2626-2628 ձեռագիրներու հիման վրայ: Ներառուած են ուրիշ երկու ձեռագիրներ¹:

8. Գերման Ս. Գրոց Ընկերութեան Բիբլիա Հեբրաիքան (BH): Այսօր Երրայերէն լաւագոյն հրատարակութիւնները Րուդոլֆ Քիթթելի կողմէ խմբագրուած Բիբլիա Հեբրաիքան (BHK) եւ Կ. Էլլնվէր եւ Վ. Րուդոլֆի կողմէ խմբագրուած Բիբլիա Հեբրաիքա Շտուտգարդէնսիան (BHS) են²: Այս տպագրութիւններու համար, ինչպէս վերեւ ըսինք, որպէս հիմք օգտագործուած է Կողէկա Լէնինգրադէնսիս ձեռագիրը: BHKի համար նախ հիմք ընդունուած է Յակոբ Բէն Հայիմի հրատարակութիւնը եւ հրատարակուած 1906ին: Իսկ 1929-1937 թուականներուն պատրաստուած Գ. հրատարակութիւնը հիմնուած է Կողէկա Լէնինգրադէնսիսի վրայ: 1951-ին 1QIs^a գործածուած է Եսայիայ գիրքի տարբերակը ներմուծելու համար: BHS վերանայում մըն է կատարուած 1967-1977 թուականներուն: Հիմնուած է Կողէկա Լէնինգրադէնսիսի վրայ: Հինգերորդ հրատարակութեան մէջ ներառուած են Արամերէն Թարգում, Յունարէն Եօթանասնից, Լատիներէն, Հայերէն եւ այլ լեզուներ: Այժմ այս հրատարակութիւնը կ'ընդունուի լաւագոյն Երրայերէն բնագիր:

Յունարէն Նոր Կտակարանի Հրատարակութիւններ

Յունարէն Նոր Կտակարանի բազում հրատարակութիւններ գոյութիւն ունին, քանի որ ան կը նկատուի Յոյն Ուղղափառ եկեղեցւոյ պաշտօնական բնագիրը: Մենք կու տանք ցանկը գիտական մակարդակով առանձին հրատարակուած Յունարէն Նոր Կտակարաններու:

1. Նովում Ինստրումենտում Օմնէ, որ հրատարակուած է Դեսիդերիուս Էրազմուսի կողմէ 1 Մարտ 1516ին Բազելի մէջ: Թէեւ երկ լեզու է, բայց մենք կը նախընտրենք այս ցանկին մէջ ներառնել քան թէ բազմալեզուներու: Էրազմուսի աշխատութիւնը երկար ժամանակ ընդունուեցաւ,

¹ **Snaith Norman H.**, Hebrew Old Testament, Brititsh and Foreign Bible Society, 1958:

² Մենք մեր ձեռքի տակ ունեցած ենք տպագրուած բնօրինակը Biblia Hebraica Stuttgartensia, editerunt: K. Elliger et W. Rudolph, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997 եւ Bible Works Software 7. 0 համակարգչային ծրագրի մէջ գտնուող բնագիրը, որ BHSի չորրորդ հրատարակութեան տարբերակը կը պարունակէ: Մեր աշխատութեան Երրայերէն մէջբերումները կատարուած են այս ծրագրէն:

- որպես ընկալելալ բնագիր – Տեքստուս Րեսեպտուս (Textus Receptus)¹:
2. Սիմոն Դը Քոլինս 1534էն սկսեալ որոշ խմբագրութիւններով 5 անգամ վերահրատարակեց Տեքստուս Րեսեպտուսի բնագիրը:²
  3. Էդիտիոյ Րէջիա (Արքայական հրատարակութիւն): Հրատարակուած է 1550ին եւ ւաւիլի փոքր չափով 1551ին: Կարեւորագոյն հրատարակութիւններէն մին կը նկատուի: Պատրաստութեան համար գործածուած են 16 ձեռագիրներ եւ երկու հրատարակութիւններ:³
  4. Թէտոր դը Պէզէն 1565-1604 թուականներու միջեւ հրատարակեց 9 տպագրութիւններ: Իսկ հետ մահու հրատարակուեցաւ իր պատրաստած բնագիրը որպէս 10րդ օրինակ:⁴
  5. Էլզէվիր հրատարակչատունը 1624-1678 թուականներու միջեւ կը հրատարակէ 7 տարբերակներ, որոնք հիմնուած էին Կողէկս Բեզայի վրայ:⁵
  6. Ջոն Ֆէլլի հրատարակութիւնը, կազմուած էր հարիւրէ աւելի ձեռագիրներու եւ Լոնդոն Պոլիգլոտի բնագիրներու հիման վրայ:⁶
  7. Նովում Տեստամենտում Գրեքում: Հրատարակուած է Ջոն Մայլի կողմէ: Ան գործածած էր 32 հրատարակութիւններ, 100ի շուրջ ձեռագիրներ, կարեւորագոյն հայրերու մէջբերումները եւ տարբեր փաստարկներ:⁷

¹ Novum Instrumentum Omne, Basel, 1516: Նոյն բնագրի երրորդ հրատարակութեան, որ կը կոչուի Novum Testamentum Omne, թուային օրինակին համար տես՝ <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/PR-C-00002-00009/1> [22. 03. 2020]:

² **Aland K. & Aland B.**, The Text of the New Testament, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1995, էջ՝ 6: <https://bit.ly/3fsLGvK> [22. 03. 2020]: (Յետ այսու՝ Aland K. & Aland B.):

³ **Editio Regia, Robert Estienne** (Stephanus) [Elzevir publishing], Netherland 1550 եւ 1551: Aland K. & Aland B. էջ 6: **Metzger B. M., Ehrman B. D.**, The Text of New Testament, New York, 2005, էջ 153: (Յետ այսու՝ Metzger, Ehrman) : Նաեւ՝ Bristol L. O., Journal of Biblical Literature, Vol. 69, No. 2 (Jun., 1950), էջ 101, (Յետ այսու՝ Bristol) : Editio Regiaի թուային օրինակը տես՝ <http://www.bibles-online.net/1550/> [22. 03. 2020]:

⁴ **Aland K. & Aland B.** էջ 4:

⁵ **Aland K. & Aland B.** էջ 6:

⁶ Novi Testamenti libri omnes. Accesserunt parallela Scripturae loca, nec non variantes lectiones ex plus 100 MSS. Codicibus, et antiquis versionibus collectae. John Fell, Oxford, 1675: **Aland K. & Aland B.** էջ 7: **Metzger, Ehrman** էջ 153-154:

⁷ **Novum Testamentum Graecum: Cum Lectionibus Variantibus Mss. Exemplarium, Versionum, Editionum, Ss. Patrum Et Scriptorum Ecclesiasticorum . . .** : John Mill, Oxford, 1707: **Aland K. & Aland B.** էջ 9: **Metzger, Ehrman** էջ 154: Հրատարակութեան թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3c9p15T> [22. 03. 2020]:

8. Էդուարտ Ուէլլս 1709- 1719ի միջև հրատարակեց քննական բնագիր մը, որուն մէջ այլ բնագիրներու հիման վրայ փոփոխութիւններ կատարեց Տեքստուս Ռեսեպտուսի բնագիրին մէջ¹:
9. Դանիէլ Մէյս հրատարակեց երկլեզու տպագրութիւնը՝ Յունարէն եւ Անգլերէն, Լոնտոնի մէջ: Ան նախընտրած էր գործածել Ջոն Մայլի apparatusը, որը կը գերադասէր Տեքստուս Ռեսեպտուսին²:
10. Յոհանն Ալբրէխթ Բենգէլը 1734ին վերահրատարակեց Տեքստուս Ռեսեպտուսը: Սակայն ան առաջին անգամ գործածեց նաեւ տարբեր հրատարակութիւններ: Առանց հիմնուելու մէկ բնագրի վրայ տարընթերցումներու մէջ իր նախընտրելին դրաւ բնագրի մէջ եւ այլք՝ տողատակերուն: Ինքն էր, որ առաջին անգամ սկզբունքներ դրաւ քննական բնագրի պատրաստութեան ուղղութեամբ³:
11. Յոհանն Յաքոբ Ուէթթշթայն 1751-1752 թուականներու միջև տպագրած երկհատորանի հրատարակութեամբ գերազանցեց Բենգէլի հրատարակութիւնը՝ գործածելով կրկին քանակութեամբ ձեռագիրներ, եւ նաեւ յղումներ կատարեց Հրեայ եւ հեթանոս գրողներու գործերէն: Ան նաեւ առաջարկեց տարբեր խորհրդանիշեր ձեռագիրները ծանօթագրելու համար, որ գործառութեան մէջ մնաց մինչեւ 1908⁴:
12. Յոհանն Յաքոբ Գրիսբախ 1775-1777 եւ ապա 1796-1806 թուականներուն կրկին անգամ հրատարակեց իր պատրաստած բնագիրը: Գրիսբախ գիտնական քննադատութեան նոր հորիզոն մը բացաւ եւ առաջարկեց ձեռագիրները դասաւորել Արեւելեան, Աղեքսանդրիան եւ Բիզանդական դասակարգումով: Սոյն կիրառութիւնը կը շարունակուի առ

¹ **Aland K. & Aland B.** Էջ 9: Metzger, Ehrman Էջ 155:

² The New Testament in Greek and English, Containing the Original Text Corrected from the Authority of the most Authentic Manuscripts: And a New Version Form'd agreeably to the Illustrations of the Most Learned Commentators and Critics: with Notes and Various Readings, and a Copious Alphabetical Index. 2 vols. London: for J. Roberts, 1729: **Aland K. & Aland B.** Էջ 9: **Metzger, Ehrman** Էջ 157:

³ **Aland K. & Aland B.** Էջ 9: Metzger, Ehrman Էջ 158-159:

⁴ **Novum Testamentum Graecum, Johann Jakob Wettstein**, Amsterdam, 1751-1752: Aland K. & Aland B. Էջ 9: **Metzger, Ehrman** Էջ 160-161: Հրատարակութեան թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2WvJVFv> [22. 03. 2020]:

այսօր¹: Նաեւ 15 կանոններ դրաւ բնագրային քննութեան սկզբունքները յստակացնելու համար:

Գրիսբախէ վերջ սկսաւ նոր մօտեցում, որը ձեւաւորեց ապագայ գիտական աշխարհը Նոր Կտակարանի Քննական բնագրի պատրաստութեան մարզէն ներս: Մօտեցումը հիմնովին փոխուեցաւ Կարլ Լէխմաննի առաջարկով՝ մէկ կողմ թողուլ Տեքստուս Ռեսեպտուսը եւ վերադառնալ առաջին չորս դարերու եկեղեցւոյ գրականութեան: Ուրեմն սոյն մօտեցումով հրատարակուեցան մի քանի կարեւոր բնագրեր.

1. Կոնդտանտին Ֆոն Թիշենդորֆ հրատարակեց իր պատրաստած բնագիրը 1869-1872 թուականներու միջեւ, որը վերահրատարակուեցաւ 1965ին: Թիշենդորֆ Սինայի Լերան Ս. Կատարինէ վանքին մէջ գտած էր Կողէկա Սինաիտիքուսը, աշխարհի կարեւորագոյն ձեռագիրներէն մին եւ գործածած էր իր հրատարակութեան մէջ²:
2. Կարտինալ Անջելոյ Մայ հրատարակեց իր Աստուածաշունչի ամբողջական բնագիրը՝ գործածելով Կողէկա Վատիկանուսը³:
3. Բրուք Ֆոսս Ուէմքոթթ եւ Ֆենթըն Ջոն Էնթընի Հորտ հրատարակեցին Նոր Կտակարանի Յունական բնագրը: Հիմնուած էին Կողէկա Վատիկանուսի վրայ, որը կը համարէին մօտաւոր տարբերակ բուն բնագրին⁴:

¹ **Novum Testamentum Graece, Johann Jakob Griesbach**, 1775-1777 & 1796-1806: Aland K. & Aland B. Էջ 9: **Metzger, Ehrman** Էջ 165-168: Իսկ 1818ին յետ մահու հրատարակուած տարբերակին թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2WyrQXy> [22. 03. 2020]:

² **Novum Testamentum Graece: Editio Octava Critica Maior, Constantin von Tischendorf, Lipsiae**, 1869-1872: **Aland K. & Aland B.** Էջ 11: **Metzger, Ehrman** Էջ 172: Բնագրի թուային օրինակին համար տես՝ Աւետարանք՝ <https://bit.ly/2YQDVKz> [22. 03. 2020]: Գործք – Յայտնութիւն՝ <https://bit.ly/2zeAkuY> [22. 03. 2020]: Նախաբան 1-6՝ <https://bit.ly/3dyqwef> [22. 03. 2020]: Նախաբան 7-8՝ <https://bit.ly/2Wx93f9> [22. 03. 2020]: Նախաբան 9-13՝ <https://bit.ly/3c9Bwyn> [22. 03. 2020]:

³ **Vetus et Novum Testamentum ex antiquissimo codice vaticano, Angelo Cardinal Mai**, Romae, 1862: Aland K. & Aland B. Էջ 12: Հրատարակութեան թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/35BkJsd> [22. 03. 2020]:

⁴ **The New Testament in The Original Greek, Brooke Foss Wescott & Fenton John Anthony Hort**, New York, 1881: Aland K. & Aland B. Էջ 14: Metzger, Ehrman Էջ 175: Բնագրի թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/35CyDn2> [22. 03. 2020]:

Վերոյիշեալ հրատարակութիւնները իրենց ժամանակին մեծագոյն հրատարակութիւնները հանդիսացան եւ նոր զարկ տուին բնագրային քննութեան: Մանաւանդ Թիշենդորֆի եւ Ուէմքոթթ - Հորտի հրատարակութիւնները բոլորովին վերջ տուաւ Տեքստուս Ռեսեպտուսի հեղինակութեան¹:

Սակայն նոր մօտեցում մը եւ արդի ժամանակը պիտի սկսէր Էբերհարդ Նեսլէի Նոր Կտակարանի Յունական բնագրի հրատարակութեամբ: Ան բաղդատած էր Թիշենդորֆի եւ Ուէմքոթթ - Հորտի հրատարակութիւնները եւ նաեւ ներառած էր այլ հրատարակութիւններ եւ ձեռագիրներ²: Այս եղաւ սկիզբը Նեսլէ հրատարակութիւններու, որ շարունակուեցաւ Էօրվին Նեսլէի կողմէ: Երբ 21-րդ տարբերակէն սկսեալ աշխատութեանց Քուրտ Ալանդ միացաւ, տարբերակը կոչուեցաւ Նեսլէ - Ալանդ Նովում Տեստամենտում Գրասէ, որուն 28-րդ վերանայումը ու բարելաւումը տարբերակը՝ NA28 հրատարակուած է 2012ին³:

Նաեւ Քուրտ Ալանդի գլխավորած խմբագիրներու կողմէ հրատարակուիլ սկսաւ Յունական բնագրի այլ տարբերակ Միացեալ Սուրբ Գրոց Ընկերութիւններու (United Bible Societies) համար 1966-ին: 5րդ վերանայումը ու բարելաւումը տարբերակը UBS5 հրատարակուած է 2014-ին:

Հայերէն Բնագիր

Նաեւ պէտք է խօսիլ Հայերէն բնագրի ներկայ վիճակին մասին: Ինչպէս տեսաք, վերեւ Աստուածաշունչի Եբրայերէն եւ Յունարէն բնագրի վրայ շատ մեծ աշխատանք տարուած է եւ կը շարունակուի տարուի: Նաեւ Հայերէն Աստուածաշունչի բնագրի մասին տարուած է հսկայ աշխատութիւն: Զանազան թուականներուն կատարուած են հրատարակութիւններ եւ որոշ չափով քննական բնագրի պատրաստութիւններ ու հրատարակութիւններ: Հայերէն Աստուածաշունչ ձեռագիրներու ընդհանուր ցանկը հրատարակուած է Շահէ Արք. Աճէմեանի կողմէ՝ լայն ներածակա-

¹ Aland K. & Aland B. Էջ 14: Metzger, Ehrman Էջ 175:

² Novum Testamentum Graece, Eberhard Nestle, 1898: Aland K. & Aland B. Էջ 19: Metzger, Ehrman Էջ 175:

³ Novum Testamentum Graece, Nestle – Aland, Թուային օրինակը կարդալու համար՝ <https://www.nestle-aland.com/en/read-na28-online/> [22. 03. 2020]: Իսկ Գրքին պատճէնը բռնելու համար՝ <https://bit.ly/3b6zLAt> [22. 03. 2020]:

նով ու մանրամասն բացատրություններով¹: Իսկ ցարդ կատարուած հրատարակություններու մասին լայն ուսումնասիրութիւն մը պատրաստած է Արմէն Խաչատրեան, ուր ներառուած են 1666 թուականէն առ այսօր կատարուած գրաբար կամ աշխարհաբար բոլոր հրատարակությունները²: Իսկ Հ. Ս. Անասյան լայն տեղեկութիւն կը փոխանցէ Մայր Աթոռի Սուրբ Գրական հրատարակություններուն մասին³: Գիտական հրատարակություններու մասին իր ներածականին մէջ լայն տեղեկութիւն փոխանցած է Շահէ Արք. Աճէմեան⁴: Նաեւ Վազգէն Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ կատարուած գործընթացի մասին լայն բացատրական բանախօսութիւն մը տուած է Ք. Քոքս 2006 թուին ժնեւն համալսարանի մէջ եւ զայն հրատարակած 2014 թուին, ուր ան կը բացատրէ կատարուած աշխատանքները 1969 թուէն մինչեւ 2006 թուականը⁵: Նաեւ կը խօսի ապագայ նախատեսուած գործունէութեան մասին: Այս գործընթացի սկզբնապատճառը եղած է Շահէ Արք. Աճէմեանի զեկոյցը⁶:

Հայերէն Աստուածաշունչի գիտական բնագիր պատրաստելու մասին աշխատանքները սկսած են դեռեւս 18-րդ դարուն: Մեծագոյն աշխատանքները կարելի է թուել հետեւեալ կերպով՝

1. Ա[ստուա]ծաշունչ Հնոց Եւ Նորոց Կտակարանաց, Ոսկան Երևանցի, Յամստէրդամ, 1666: Աստուածաշունչի առաջին հրատարակութիւնն է: Սոյն տպագրութեան մասին լայն ուսումնասիրութիւն մը հրատար

¹ **Աճէմեան Շահէ Արք.**, Յուցակ Աստուածաշունչ մատեանի հայերէն ձեռագրերուն, Լիզպոն, 1992: (Յետ այսու՝ Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի)

² **Խաչատրյան Ա.**, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՊԱԳԻՐ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆՉԻ ԳԱՆՁԱՐԱՆ, Բանբեր Հայաստանի գրադարանների, 2016, #2 (2), էջ 16-35, <http://bal.asj-oa.am/30/>. pdf [22. 03. 2020]:

³ **Անասյան Հ. Ս.**, ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ, 1972 ժբ, էջ 73-88:

⁴ Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի, էջ XL-LXXXVI:

⁵ **Cox C.**, “The Armenian Bible: Status Quaestionis,” in Armenian Philology in the Modern Era. From Manuscript to Digital Text, ed. Valentina Calzolari, with the collaboration of Michael E. Stone. [= Proceedings of the Colloque international sur La Philologie arménienne entre Passe et Futur; du Manuscrit au document digitalisé, Université de Genève, October 5–7, 2006.] Leiden /Boston: Brill, 2014. Pp. 231–246. https://www.academia.edu/7354514/Arm_Bible_Geneva_Uni?auto=download [22. 03. 2020]:

⁶ Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի, էջ XLIX:

- րակաձ է Ա. Խաչատրեանը¹:
2. Ա[ստուա]ծաշունչ Հնոց Եւ Նորոց Կտակարանաց, Պետրոս Լատինացի, Ստամպոլ, 1705:
  3. Ա[ստուա]ծաշունչ Գիրք Հնոց Եւ Նորոց Կտակարանաց, Անտոնի Պոռթոլի, Վենետիկ, 1733:
  4. 1773-ին, Սարգիս Վրդ Մալեանի կողմէ Երուսաղէմի մէջ, Համեմատութիւն Օրինակաց Աստուածաշունչի խորագրով: Ձեռագիր տետրակները կը գտնուին Վիեննայի Արքունի Ձեռագրաց մատենադարանը²: Մեծ կորուստ է, որ սոյն աշխատանքը չէ հրատարակուած:
  5. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց, Յովհաննէս Վարդապետ Զոհրապեան, Վենետիկ, 1805³: Սոյն հրատարակութիւնը կարելի է համարել ցարդ կատարուած լաւագոյն հրատարակութիւն, քանի որ Զոհրապեան՝ սոյն հրատարակութեան պատրաստութեան համար նկատի ունեցած է նախորդ հրատարակութիւնները եւ յիսունէ աւելի ձեռագիրներ⁴: Սակայն Զոհրապեան չէ յիշած, թէ ինք որ ձեռագիրները գործածած է, չէ բացատրած թէ, որ ձեռագիրը կամ հրատարակութիւնը որպէս հիմք նկատի առած է: Թէեւ ըսած է, որ նկատի ունեցած է հին հրատարակութիւնները, բայց եւ այնպէս չեն նշուած նախորդ տպագրութիւններու հետ եղած տարբերութիւնները: Նաեւ այսպիսի աշխատանքի մը կարիքն ալ չէ զգացած:
  6. Գիրք Աստուածաշունչք Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ Յոյն բնագրաց, ի Վենետիկ 1860: Թէեւ սոյն հրատարակութեան մէջ չէ յիշուած թէ, ով է հրատարակութեան պատրաստողը, սակայն եւ այնպէս ընդունուած է, թէ ան եղած է Արսէն վրդ. Բագրատունին:
  7. Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, Կոստանդնուպոլիս, 1895: Սոյն հրատարակութիւնը

¹ **Խաչատրյան Ա.** ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՂԻ ՈՍԿԱՆՅԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ, Բանբեր Հայաստանի գրադարանների, 2018, հ. 25, էջ 133-165: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2YB7M9D> [22. 03. 2020]:

² Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի, էջ XL:

³ (Յետ այսու՝ Զոհրապեան), թուային ձեւը տես՝

Նոր կտակարան <https://bit.ly/3fr48VK> [22. 03. 2020]:

Հին Կտակարան <https://bit.ly/3cc1WPP> [22. 03. 2020]:

⁴ **Զոհրապեան**, էջ. 7:

նը, որ պատրաստուած է Մատաթիա Գարագաշեանի եւ Վեր. Աւետիս Կոստանդեանի կողմէ, եզակի է այն առումով թէ տողատակերու մէջ Եբրայերէն տարընթերցումները ներառուած են:

8. Գիրք Մնացորդաց, ըստ Հնագոյն Հայ Թարգմանութեան, Գրիգոր Խալաթեան, Մոսկուա, 1899: Երկու ձեռագիրներու բաղդատութեամբ պատրաստուած հրատարակութիւն մըն է:
9. Յայտնութիւն Յովհաննու, հին հայ թարգմանութեան, Ֆրէտէրիք Մուրատ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, [Երուսաղէմ] 1905-1911:
10. Գիրք Ծննդոց, քննական բնագիր, Ա. Ս. Զեյթունյան, Հայկական ՍԱՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երեւան, 1985:
11. Գիրք Ելից, քննական բնագիր, Ա. Ս. Զեյթունյան, Հայաստանի Հանրապետության ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1992:
12. Գիրք Թուոց, քննական բնագիր, Ա. Ս. Զեյթունեան, Անթիլիաս, 1998:
13. Գիրք Երկրորդումն Օրինաց, քննական բնագիր, Ա. Ս. Զեյթունեան, Մատենադարան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2002:
14. Գիրք Երկուտասան Մարգարէից, քննական բնագիր, Հ. Մ. Ամալյան, Մագաղաթ հրատարակչություն, Երևան, 2000:
15. Թէեւ Աճէմեան կը խօսի Սաղմոսաց գրքի քննական բնագրի հրատարակութեան պատրաստ լինելու մասին, սակայն մենք չկարողացանք գտնել նման հրատարակութիւն մը¹: Նաեւ կը նշէ Բիթըր Գաուէի պատրաստած Դանիէլի Մարգարէութեան եւ Տօք. Գոքսի պատրաստած Հռութի գիրքի գիտական հրատարակութիւնները, որոնք նոյն պէս չկարողացանք գտնել²:

Ինչպէս կը տեսնենք ցարդ չունինք Հայ Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերուն գիտական-քննական բնագիրները:

Եզրակացութիւն

Գիտական աշխարհը ծաւալած է մեծ գործունէութիւն եւ հասած է հրատարակչական մեծ յաջողութիւններու: Համեմատական եւ քննական բնագիրներու պատրաստութեան մէջ Եբրայական եւ Յունական բնագիրներու պատրաստութեան մասին կը շարունակուի վիթխարի աշխա-

¹ Յուցակ Աստուածաշունչ Մատենի, էջ LII:

² Յուցակ Աստուածաշունչ Մատենի, էջ LVII:

տանք: Բայց հակառակ առ այսօր կատարուած գործունէութեան, Հայ Մատենագիտական աշխարհն մէջ հսկայ պարապօրին մը գոյութիւն ունի Աստուածաշունչի բնագրային ուսումնասիրութեան մարզէն ներս: Հակառակ բազմիցս կատարուած ձեռնարկներում ոչ թէ չկայ Եբրայերէնի եւ Յունարէնի հետ համեմատական որեւէ հրատարակութիւն (բացի Պաղտատլեանի 1895ի տպագրութենէ), այլ նաեւ Հայերէն Աստուածաշունչի քննական բնագիր ալ չէ պատրաստուած՝ բացի Անասյանի գործերէն: Հայ գիտական աշխարհը շուտափոյթ պէտք ունի ձեռնարկելու սոյն աշխատութեան, շարունակելու՝ Շահէ Արք. Աճէմեանի, Հ. Ս. Անասյանի, Լ. Տէր Պետրոսեանի, Քլոդ Քոքսի, Բիթըր Գաուէի, Մայքըլ Սթոնի եւ այլ գիտնականներու կողմէ սկսուած եւ այժմ անորոշ վիճակի մատնուած Աստուածաշունչի քննական բնագրերը պատրաստելու գործին:

***Բանալի բառեր** – Աստուածաշունչ, Հին Կրակարան, Նոր Կրակարան, Եբրայերէն, Յունարէն, ձեռագիր, քննական բնագիր, մատենագիտութիւն :*

НЫНЕШНЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ ОРИГИНАЛОВ БИБЛИИ НА ДРЕВНИХ ЯЗЫКАХ: ДРЕВНЕЕВРЕЙСКИЕ, ГРЕЧЕСКИЕ И АРМЯНСКИЕ

***Ключевые слова.** Библия, Ветхий Завет, Новый Завет, древнееврейский, греческий, рукопись, критический текст, библиография.*

Статья в первую очередь обосновывает причины и необходимость проведения сравнительного анализа древнееврейского и греческого оригиналов Библии. Далее рассматриваются исследования, составленные критические тексты и издания относительно древнееврейского, греческого и армянского подлинников, а также дается краткий исторический очерк проведенных на сегодняшний день научных исследований (печатных версий и электронных ссылок) с целью нахождения цифровых копий этих публикаций. Таким образом будут выявлены также работы, проведенные в армянской научной среде по данному вопросу.

**BIBLIOGRAPHY OF THE TEXT OF THE BIBLE IN THE ANCIENT
LANGUAGES HEBREW, GREEK AND ARMENIAN AND THE CURRENT
SITUATION OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS**

Archpriest Drtad Uzunyan

Key words – *Holy Bible, Old Testament, New Testament, Hebrew, Greek, manuscript, critical editions, bibliography.*

This article begins by briefly giving the reason and importance of the studies on the comparison of the Bible's Hebrew and Greek texts. It then presents its research on Hebrew, Greek and Armenian texts, prepared critical texts and editions and a bibliography on the subject. In addition, the history of the studies is presented through the publications made until today and links are provided for those who want to find digital copies of works in digital environment. Thus, the major deficiency in this field in the Armenian scientific world is revealed.